

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย และปราสาทหินพิมาย : แนวทางใหม่ของการบริหารจัดการ

PHIMAI NATIONAL MUSEUM AND PRASAT PHIMAI : THE NEW APPROACH OF CULTURAL MANAGEMENT

ทงศักดิ์ หาญวงษ์

ดุษฎินิพนธ์บัณฑิต สาขาบริหารศิลปะและวัฒนธรรม
คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

บทคัดย่อ

“พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย และปราสาทหินพิมาย : แนวทางใหม่ของการบริหารจัดการ” เป็นงานวิจัยในระดับดุษฎินิพนธ์บัณฑิต สาขาวิชาการบริหารศิลปะและวัฒนธรรม เป็นการศึกษาผ่านการมองพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย ปราสาทหินพิมาย และเมืองพิมาย การศึกษาแนวทางการบริหารจัดการแบบใหม่นี้ศึกษาในส่วนการจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย ปรับปรุงแผนป้ายประจำโบราณสถานตามเส้นทางท่องเที่ยวภายในปราสาทหินพิมาย และเมืองพิมายให้มีความเชื่อมโยงกันทั้งเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และเส้นทางท่องเที่ยว ด้วยการสร้างเวทีความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยริเริ่มการจัดแสดงแสงสีเสียง เรื่องพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 และเรื่องพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในชื่อเรื่อง “กงรักพรหมทัต” ซึ่งแสดงในงานเทศกาลท่องเที่ยวเมืองพิมาย ประจำปี 2556-2558

ผลการวิจัยดังกล่าวข้างต้นพบว่าเมืองพิมายเป็นเมืองโบราณสำคัญครั้งหนึ่งเคยเป็นเมืองหลวงที่ใช้ปกครองอาณาจักรเขมร ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 กษัตริย์ผู้ทรงนับถือพุทธศาสนา และทรงเป็นต้นราชวงศ์มหินธรปุระ พระองค์ทรงสถาปนาปราสาทหินพิมายซึ่งตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางเมืองให้เป็นปราสาทประจำรัชกาล และเป็นที่เคารพบูชาของชาวพุทธ จนสิ้นรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมื่อได้นำเสนอเรื่องพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ซึ่งเป็นเรื่องใหม่ที่ชุมชนชาวพิมายได้ยังรับรู้แพร่หลายยิ่งขึ้นผลปรากฏว่าชุมชนมีความพึงพอใจที่ได้รับรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเรื่องทำพรหมทัตผ่านตำนานพื้นบ้านเรื่องปาจิต-อรพิมมากขึ้น ทำให้เกิดความภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างชัดเจน และพร้อมที่จะให้ความร่วมมือกันส่งเสริมและเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมของชุมชน เพื่อให้เมืองพิมายเป็นเมืองอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมที่อยู่ควบคู่กับวิถีชีวิตต่อไป

คำสำคัญ : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย, ปราสาทหินพิมาย, เมืองพิมาย, ชัยวรมันที่ 6

Abstract

This dissertation titled “Phimai National Museum and Prasat Phimai: The New Approach of Cultural Management” is a part of the PhD programme in Art and Cultural Management. It aims at enhancing understanding of Phimai’s art and culture as well as local heritage via Phimai National Museum, Phimai temple and the city of Phimai. Besides, it also suggests new ways in which cultural management and museum exhibitions should be implemented through the introduction of new museum labels, tourist routes within Phimai temple and across the city. This needs to be undertaken to link historical tales and narratives to tourist routes by establishing an understanding of local history through the annual festival at Phimai from 2013-2015, namely Jayavarman VI sound and light show and Kong Rak Prommatat the Musical.

It is discovered that Phimai was an ancient city so important that it was once the centre of the Khmer Empire during the reign of King Jayavarman VI, the beginning of Mahidharapura Dynasty. Jayavarman VI was a Buddhist king who established Phimai temple as the centre of the city and the temple became his reign’s temple. Phimai temple had been revered by Buddhists until the end of King Jayavarman VII’s period. It is clear that people in Phimai have rarely been informed of Jayavarman VI because the authority at Phimai Historical Park has never made an effort to do so. However, the community in Phimai was more satisfied when they learned about local legendary figures like Tao Prommatat, the folktale of Tao Prajit and Nang Orapim. The locals were more apparently proud of their local history and are ready to cooperate in supporting local art and culture, in order to make Phimai a culturally well-managed city that co-exists with the community in the future.

Keywords : Phimai National Museum, Prasat Phimai, Phimai City, King Jayavarman VI

บทนำ

เมืองพิมายในอดีตเป็นเมืองสำคัญทางประวัติศาสตร์ โดยมีหลักฐานการอยู่อาศัยของชุมชนโบราณยาวนานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน เมืองโบราณแห่งนี้เป็นที่ตั้งของโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรที่มีขนาดใหญ่และสำคัญที่สุดในประเทศไทย ได้แก่ ปราสาทหินพิมาย อันเป็นมรดกทางวัฒนธรรมพุทธศาสนา และเชื่อว่าเป็นปราสาทประจำรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงเลือกเมืองพิมายเป็นเมืองหลวง เพื่อปกครองอาณาจักรเขมร ปัจจุบันยังมีโบราณสถานที่เป็นส่วนหนึ่งของเมืองพิมาย แต่ยังคงขาดความร่วมมือกับชุมชนจนนำไปสู่การบุกรุกทำลายเนื่องจากขาดความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนเอง

ปราสาทหินพิมายเป็นโบราณสถานแห่งแรกในประเทศไทยที่ผ่านการบูรณะโดยกรมศิลปากรด้วยเทคนิคแบบ อนัสติโลซิส (Anastylosis) กล่าวคือการถอดหรือชิ้นส่วนโบราณสถานเหลือจากการพังทลายโดยการกำหนดรหัสชิ้นส่วนไว้ทุกชิ้นรวมทั้งชิ้นส่วนที่พังทลายลงก่อนหน้าประกอบกันให้คืนสภาพเดิมตามรหัส หลังการบูรณะมีพิธีเปิดเป็นอุทยานประวัติศาสตร์พิมายอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2532 โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธาน

โบราณวัตถุที่ได้จากการบูรณะปราสาทหินพิมาย และที่ได้จากปราสาทแบบเขมรในเขตอีสานใต้ ถูกนำมาจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย ตั้งแต่ปี 2507 หลังจากปี 2532 กรมศิลปากรได้พัฒนาปรับปรุงให้เป็นพิพิธภัณฑที่จัดแสดงถูกต้องตามหลักวิชาการพิพิธภัณฑที่ที่ได้มาตรฐานสากลแห่งหนึ่งในระยะนั้น คือเป็นการเล่าเรื่องอารยธรรมของแผ่นดินไทยแบบกว้างๆ ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมาที่สามารถหาได้จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติได้ทั่วไป ปัจจุบันแนวทางการจัดแสดงได้เปลี่ยนไป พิพิธภัณฑที่ควรเน้นการสื่อความหมายของเมืองพิมาย ปราสาทหินพิมายเพื่อให้นักท่องเที่ยวและชุมชนได้รับรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมากกว่าที่เป็นอยู่

อนึ่ง ชุดความรู้แบบเดิมได้ถูกนำไปถ่ายทอดให้แก่ภาคีเครือข่าย รวมถึงเจ้าหน้าที่นำชมทั้งในอุทยานประวัติศาสตร์พิมาย และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย ซึ่งเน้นการท่องเที่ยวมากกว่าการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ ทำให้การถ่ายทอดไปยังผู้มาเยือนและชุมชนไม่ได้ผลเท่าที่ควร นอกจากนี้ การขาดความเชื่อมโยงระหว่างพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมายกับปราสาทหินพิมาย ทำให้ผู้มาเยี่ยมชม ตลอดจนนักท่องเที่ยวเป็นเจ้าของมรดกวัฒนธรรมอันล้ำค่าที่พิมายขาดความรู้ความเข้าใจทางด้านวัฒนธรรมและบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองพิมายที่มีปราสาทหินพิมายเป็นศูนย์กลางของเมือง

การวิจัยเพื่อจัดการพื้นที่ และตำแหน่งที่ตั้งแสดงโบราณวัตถุภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมายให้เชื่อมโยงเนื้อหาสาระกับศิลปกรรมของปราสาทหินพิมายเป็นแนวทางอย่างหนึ่งในการอนุรักษ์และพัฒนาให้เมืองพิมายและชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนได้ อีกทั้งยังส่งเสริมให้คนในชุมชนเคารพ และตระหนักถึงแก่นแท้ความเป็นตัวตนทางศิลปวัฒนธรรมของเมือง โดยมีพื้นฐานความ

เข้าใจวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เมื่อชุมชนเข้าใจข้อกำหนด และแนวทางของการอนุรักษ์ อย่างชัดเจนจะทำให้เกิดความพอใจและร่วมมือกันสร้างความเป็นระเบียบ ส่งเสริมให้เมืองพิมาย เป็นเมืองอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมที่อยู่ควบคู่กับการดำเนินชีวิตของผู้คน สอดคล้องกับวิถีชีวิตดั้งเดิม และผสานกับวิถีชีวิตสมัยใหม่ แนวทางดังกล่าวย่อมเป็นกระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาความรู้ความเข้าใจด้านศิลปวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิมาย โดยมองผ่านพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย ปราสาทหินพิมาย และเมืองพิมาย และเพื่อออกแบบ แนวทางการบริหารจัดการ โดยสื่อความหมายของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ และปราสาทหินพิมาย ให้เกิดความสัมพันธ์กันอย่างเป็นเอกภาพ

เมืองพิมาย และปราสาทหินพิมาย

เมืองพิมายเป็นที่รู้จักกันดีว่าเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญแห่งหนึ่งของจังหวัดนครราชสีมา ด้วยเหตุนี้ พิมายจึงได้รับการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวอย่างต่อเนื่อง ที่ผ่านมานักวิชาการได้ ให้ความสนใจศึกษาค้นคว้าเพื่ออธิบายประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองพิมายและปราสาทหิน พิมายหลายแนวคิด เช่น

1. **แผนผังเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมาย** ที่หันหน้าไปทางทิศใต้ มีลักษณะการวางผังแตกต่างจากปราสาทหินในอารยธรรมเขมรโดยทั่วไปซึ่งมักหันหน้าไปทางทิศตะวันออก เดิมเชื่อกันว่าเป็นการวางผังเพื่อให้สอดคล้องและรับกับแนวถนนที่ตัดมาจากเมืองพระนคร (ม.จ.สุภัททิตติศกุล, 2534, หน้า 20) หรือเพราะลักษณะพื้นที่ที่มีลำน้ำโอบล้อมทางด้านทิศตะวันออก (Briggs, 1999, pp.180) อนุวิทย์ เจริญศุภกุล (2530, หน้า 17) เสนอว่าเป็นการออกแบบให้เป็นที่ตั้งของประตูที่ผ่านไปสู่เส้นทางของบรรพบุรุษ อันเป็นคติสัญลักษณ์ใหม่ที่ราชวงศ์มหิธรปุระใช้เป็นความหมายเพื่อประกาศความเป็นอิสระจากอำนาจศูนย์กลางที่เมืองพระนคร พิริยะ ไกรฤกษ์ (2555, หน้า 309) เห็นว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ทรงสร้างอุทิศถวายแด่บรรพบุรุษในราชวงศ์มหิธรปุระ ดังนั้นปราสาทหินพิมายจึงหันหน้าไปทางทิศใต้ อันเป็นทิศของพระยม เทพเจ้าแห่งความตาย และ Claude Jacques (1997, p.150) เห็นว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ทรงสร้างปราสาทหินพิมายนี้อุทิศถวายแด่บรรพบุรุษของพระองค์ ปราสาทหินพิมายจึงหันหน้าไปทางทิศใต้ซึ่งเป็นทิศแห่งบรรพบุรุษ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ (2545, หน้า 17) ได้เสนอความเห็นที่ไม่ปรากฏปราสาทเขมรองค์ใดหันหน้าไปทางเมืองพระนคร การขุดพบเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ประตูเมืองทางทิศใต้ของเมืองพิมาย ทำให้เชื่อว่าเป็นไปตามคติพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เป็นที่นับถือกันมากในพุทธศาสนาเถรวาท ทรงประทับอยู่เกาะกลางทะเลทางทิศใต้ของประเทศอินเดีย ควรเป็นพื้นฐานในการอธิบายเกี่ยวกับทิศทางของปราสาทหินพิมายได้อย่างเหมาะสมกว่า ผู้วิจัยเห็นว่าหลักฐานของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้นเป็นศิลปะ

2. **พุทธศาสนาที่ปราสาทหินพิมาย** เอกสารนำชมปราสาทหินพิมายโดย ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (เอกสารอัดสำเนา, ม.ป.ป.) มีเนื้อความว่า “แม้ว่าภาพสลักเล่าเรื่องรอบนอกของปราสาทหินพิมายจะเป็นเรื่องราวมเกียรติอันเป็นเรื่องเล่าทางศาสนาฮินดูแต่การที่จะตัดสินว่าปราสาทหินพิมายเป็นศาสนสถานที่สูงขึ้นในคติความเชื่อของศาสนาใดนั้น ต้องดูทับหลังที่อยู่ภายในเป็นหลัก เพราะเป็นสิ่งที่สร้างมาก่อน” ทับหลังทั้งหมดภายในปราสาทประธานหินพิมายล้วนเป็นเรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนาหายานทั้งสิ้น ปราสาทหินพิมายเป็นปราสาทสำคัญในพุทธศาสนาตันตระนิกายวัชรยาน (ภาพที่ 2) มีพระกมรเตงชัคติวิมาเยะเชื่อกันว่าพระพุทธรูปนาคปรกบนทับหลังในห้องมุขกระสันด้านทิศใต้ปราสาทประธานเป็นภาพสลักแบบเดียวกับเดียวกับพระพุทธรูปนาคปรกศิลาที่เคยประดิษฐานภายในห้องครรภคฤหะ (ห้องกลางปราสาทประธาน) มาก่อน

ภาพที่ 2 ภาพทับหลังสลักเล่าเรื่องทางพระพุทธศาสนาหายาน

3. **รูปแบบศิลปะ** นักวิชาการทำการศึกษาเกี่ยวกับปราสาทหินพิมายชื่อว่าสร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธสถานในลัทธิมหายาน สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 มีรูปแบบทางศิลปกรรมแบบบาปวนและแบบนครวัด (ธิดา สาระยา, 2535, หน้า 6) ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (2539, หน้า 79) ทรงอธิบายว่าทับหลังที่อยู่ภายในปราสาทหินพิมายที่เป็นเรื่องเล่าทางพุทธศาสนาเป็นหลักนั้น มีรูปแบบของศิลปะเขมรแบบนครวัดตอนต้น อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ทรงพุ่มของส่วนบนปราสาทเป็นต้นแบบของปราสาทนครวัด

แต่หากดูจากแผนผังปราสาทหินพิมายนับตั้งแต่สะพานนาคที่มีผังพื้นรูปกากบาท โคปุระที่มีเสาร่วมในและพลับพลาทางเดินระหว่างโคปุระกับระเบียงคด ผู้วิจัยเห็นว่าล้วนเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในแผนผังของปราสาทแบบเขมร และให้ชื่อศิลปะปราสาทบึงมาลา (Beng Mealea) ซึ่งเป็นปราสาทที่ทดลองสร้างขึ้นก่อนที่จะสร้างปราสาทนครวัด ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (2539, หน้า 43) ส่วนลวดลายอื่นที่ประดับเสาดัดผนัง เสาประดับกรอบประตู ทับหลัง และหน้าบันของปราสาทหินพิมายนั้น ล้วนมีรูปแบบที่พัฒนาการจากศิลปะเขมรแบบบาปวนตอนปลาย โดยได้พัฒนาต่อเนื้อหาเป็นรูปแบบของเฉพาะของตัวเองที่มีความแตกต่างออกไป (ภาพที่ 3)

ภาพที่ 3 ป้ายบรรยายรูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทหินพิมายที่ให้อิทธิพลต่อปราสาทนครวัด ติดตั้งตามตำแหน่งต่างๆ ภายในบริเวณปราสาทหินพิมาย

4. การกำหนดอายุ จารึกปราสาทหินพิมาย 2 ออกพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 แต่มีปัญหาเพราะไม่ได้เป็นจารึกที่อยู่ติดกับตัวปราสาทหินพิมาย จึงไม่อาจสรุปลงไปได้อย่างชัดเจนว่าปราสาทหินพิมายสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2544, หน้า 24-25) กรมศิลปากร (2529, หน้า180) กล่าวถึงจารึกปราสาทหินพิมาย 3 เป็นจารึกที่ติดกับวงกรอบประตูระเบียงคด ระบุมหาศักราช 1030 ตรงกับ พ.ศ. 1651 ในรัชกาลพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1650-1656) แห่งอาณาจักรกัมพูชา กล่าวถึง กมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะแห่งเมืองโงกวะกุล ได้ทรงสร้างพระไตรโลกวิชัยมาถวายที่ปราสาทหินพิมายอีกหนึ่งองค์ พร้อมทั้งถวายข้าพระ ในตอนท้ายจารึกปราสาทหินพิมาย 3 ระบุ พ.ศ.1652 ได้จัดฉลอง ศรีวิเรนทราศรม พร้อมทั้งถวายข้าทาสเพิ่มเติมและแบ่งหน้าที่ดูแลรักษาศรีวิเรนทราศรม ผลบุญกุศลที่ได้กระทำครั้งนี้อุทิศถวายแด่พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 กมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะคือ ขุนนางผู้เฝ้าแหนอนอยู่ด้านหลัง พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ดังภาพสลักปรากฏบนระเบียงประวัติศาสตร์นครวัด (จิตร ภูมิศักดิ์, 2557, หน้า 174)

Briggs (1999, pp.180-182) ได้กล่าวถึงปราสาทหินพิมายที่อยู่บนลุ่มแม่น้ำมูลของสยามที่ไม่ตกอยู่เงื้อมมือของฝรั่งเศส เขามองว่าปราสาทแห่งนี้มีความเป็นเลิศทางโบราณคดีอย่างปฏิเสธไม่ได้ แต่เนื่องจากปราสาทหินพิมายอยู่ในดินแดนของสยาม ฝรั่งเศสจึงไม่ให้ความสำคัญกับปราสาทหลังนี้อย่างที่ควรจะเป็น เขาเห็นว่าหากใครได้เข้ามาดูปราสาทหลังนี้จะต้องยืนยันกรานว่าเป็นปราสาทที่สวยงามที่สุดหลังหนึ่งของสถาปัตยกรรมแบบเขมร จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นช่วงเวลาหนึ่งที่เมืองพิมายเคยเป็นเมืองหลวงของกษัตริย์เขมร

ในประเด็นการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 นั้น เซเดส์ (1948) เห็นว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 อาจจะไม่ได้อำนาจที่เมืองพระนคร เนื่องจากจารึกปราสาทตาพรหมที่ได้จารึกขึ้นอีกหนึ่งศตวรรษต่อมากล่าวไว้ว่า “หลังจากที่พระองค์ทรงขึ้นเป็นกษัตริย์ในเมืองศักดิ์สิทธิ์แห่งโยธธปุระพระเจ้าชัยวรมันเทวะ ผู้พิชิตอริราชศัตรูทั้งปวง ผู้ตั้งเสาแห่งชัยชนะไปทั่วทุกเขตคามไปจนถึงมหาสมุทร และสถาปนาที่อยู่ของเชื้อชาติของพระองค์ที่มโหรีปุระ” อาจเป็นไปได้ว่าพระองค์ทรงได้เมืองพระนครมา และทำพิธีราชาภิเษก ณ ที่นั้น และทรงกลับไปปกครองที่มโหรีปุระ” (Briggs, 1999, p.179) จารึกวัดจกอก อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ.1551 กล่าวถึงพระบรมราชโองการซึ่งพระเจ้าชัยวรมันดำรัสสั่งให้ข้าราชการกำหนดเขตที่ดินศาสนสถานและอุทิศข้าพระจำนวนมากเพื่อถวายแก่กมรเตงชัคตีวิมาเย (กองแก้ว วีระประจักษ์ และเอมอร เชาวน์สวน (2549, หน้า 30-35) ข้อความจารึกทำให้เชื่อว่าปราสาทหินพิมายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนั้นโปรดให้สร้างขึ้นโดยพระเจ้าชัยวรมัน (พ.ศ.1545-1553)

จากข้อมูลด้านศิลปกรรมที่ปรากฏในงานประดับปราสาทหินพิมาย ผู้วิจัยเห็นว่าไม่ได้พบลวดลายใดเข้าไปถึงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมัน หรือแม้แต่ลวดลายในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่งอยู่ร่วมสมัยเดียวกัน (ศิลปะเขมรแบบคลัง-แบบบาปวนตอนต้น) แต่ปราสาทหินพิมายกลับได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมรแบบบาปวนตอนปลาย (พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2) และสิ้นสุดในรัชสมัยของพระเจ้าหรรษวรมันที่ 3) ลวดลายที่ประดับปราสาทหินพิมายจึงมีความความเหมือนและแตกต่างไปจากปราสาทบาปวนจนมีพัฒนาการของลวดลายเฉพาะตัว และให้อิทธิพลต่อศิลปะเขมรแบบนครวัดในระยะต่อมา (ปราสาทนครวัดสร้างโดยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2) จึงกำหนดอายุปราสาทหินพิมายตรงกับศิลปะเขมรแบบนครวัดตอนต้น (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539, หน้า 79) แต่เดิมสันนิษฐานว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ผู้สถาปนาราชวงศ์มโหรีปุระที่บริเวณแถบลุ่มแม่น้ำมูลที่ยังต้องค้นหาต่อไป บางท่านว่าคงตั้งอยู่ใกล้เมืองพิมาย (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522, หน้า192) นั้น จากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยเห็นด้วยว่าต้นราชวงศ์มโหรีปุระน่าจะอยู่ที่เมืองพิมายสันนิษฐานว่าพระองค์คงกลับมายังเมืองพิมายและสถาปนาเป็นเมืองราชธานีขึ้นปกครองอาณาจักรเขมรในขณะนั้น พระองค์ทรงนับถือพระพุทธศาสนาคงทรงสร้างปราสาทหินพิมายขึ้นเป็นปราสาทประจำรัชกาลตามขนบธรรมเนียมของกษัตริย์ทุกพระองค์ที่ขึ้นปกครองแผ่นดินจะต้องสร้างศาสนสถานประจำพระองค์ อย่างไรก็ตามก็หลังรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 (พ.ศ.1623-1650) กษัตริย์ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ต่างย้ายเมืองหลวงกลับไปเมืองพระนคร แต่กษัตริย์แทบทุกพระองค์ก็ล้วนสืบเชื้อสายของราชวงศ์มโหรีปุระทั้งสิ้น ได้แก่ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 (พ.ศ.1651-1655) พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ.1656-1688) ผู้ทรงโปรดให้สร้างปราสาทนครวัด พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1761) ผู้ทรงโปรดให้สร้างปราสาทบาปวน (อุไรศรี วรตะริน, 2545, หน้า 83) โดยเฉพาะในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นทรงรับสั่งให้แห่พระพุทธรูปวิมาเยไปทำบุญที่เมืองพระนครในทุกเดือนสี่ของทุกปี (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2509, หน้า58) และยังปรากฏรูปเหมือนของพระองค์ ประทับนั่งภายในปรางค์พรหมทัต เพื่อทรงนมัสการพระพุทธรูปวิมาเยซึ่งประดิษฐานภายในปราสาทหินพิมาย

(พิริยะ ไกรฤกษ์, 2553, หน้า304) เมืองพิมายจึงมีความสัมพันธ์กับเมืองพระนครอย่างใกล้ชิด

จารึกขุนศรีไชยราชขมกมลเทพ ซึ่งพบที่เขาคอตาบัว อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา ได้กล่าวถึงกองทัพจากอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ยกทัพไปตีเมืองพิมายและพนมรุ้ง เป็นการเปิดทางไปสู่เมืองพระนครใน พ.ศ.1975 (วทัญญู พักทอง, 2554, หน้า 29-53) จากจุดนี้นับเป็นการเริ่มต้นแห่งจุดจบของอาณาจักรเขมรที่มีศูนย์กลางจากพระนคร เนื่องจากหลังยุคนี้แล้วเมืองพิมายและพนมรุ้งได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา และต่อมาได้ย้ายศูนย์กลางของชุมชนมายังเมืองนครราชสีมา (ศานติ ภักดีคำ, 2557, หน้า 82) เมืองพิมายจึงลดบทบาทความสำคัญลงขึ้นตรงต่อเมืองนครราชสีมา ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย เมืองพิมายเป็นที่รู้จักอีกครั้งเมื่อกรมหมื่นเทพพิพิธ พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จหนีภัยสงครามจากที่กรุงศรีอยุธยาแตกมาตั้งก๊กเจ้าพิมาย แต่ในที่สุดก็ถูกสมเด็จพระเจ้าตากสินยกทัพขึ้นไปปราบได้สำเร็จ (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2551, หน้า 58-58) ปัจจุบันจึงได้ปรากฏหลักฐานโบราณสถานในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทหินพิมาย ลักษณะเป็นส่วนฐานของเจดีย์ขนาดใหญ่ก่อสร้างด้วยอิฐ สันนิษฐานว่าคงมีลักษณะเจดีย์ทรงพระปรางค์ในกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่บนเนินดินสูงชาวบ้านเรียกว่า “เมรุพรหมทัต”

โบราณสถานเมรุพรหมทัตได้เป็นเรื่องเล่าส่วนหนึ่งของชุมชนลาวที่ได้อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในภายหลังคือ ตำนานเมืองพิมายเรื่องท้าวปาจิต-อรพิม เมื่อเห็นรูปเคารพที่ยังคงอยู่ในปรางค์พรหมทัตได้แก่ รูปพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เรียกว่า ท้าวพรหมทัต รูปนางชัยราชเทวี เรียกว่า นางอรพิม รูปบุคคล เรียกว่า ท้าวปาจิต จึงผูกเป็นเรื่องตำนานท้องถิ่นอธิบายเหตุการณ์ของปราสาทหินพิมาย ซึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนชาวพิมายในการคิดและค้นหาคำตอบในเชิงประวัติของชื่อโบราณสถาน สถานที่ และพืชพันธุ์ไม้ในท้องถิ่นที่ชาวบ้านอยู่อาศัย นำมาผูกกับนิทานชาดกในปัญญาสชาดกตอนปาจิตตกุมารชาดก มาเป็นนิทานเรื่องเล่าของท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสม (Rungsima Kullapat, 2013, p.63) นับเป็นวัฒนธรรมในการสร้างการทำความเข้าใจดีของชุมชนรูปแบบหนึ่งเพื่อปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงตามเงื่อนไขและบริบทของสภาพแวดล้อมได้เป็นอย่างดีของชาวพิมายจนถึงปัจจุบัน

หลักฐานของเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมาย รวมถึงตำนานเมืองพิมายเรื่องท้าวปาจิต-อรพิม ที่นักท่องเที่ยวได้ศึกษาหาความรู้จากการเยี่ยมชมโบราณสถานของเมืองพิมายนั้น อาจให้รายละเอียดไม่พอ เนื่องจากยังมีหลักฐานสำคัญจากการบูรณะปราสาทหินพิมาย และจากโบราณสถานอื่น ๆ ที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย ที่ล้วนแต่เป็นหลักฐานประวัติศาสตร์สำคัญและมีคุณค่าต่อการเข้าเยี่ยมชมเพื่อก่อให้เกิดศึกษาพัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมเมืองพิมายได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้นการเยี่ยมชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมายจึงมีความจำเป็นยิ่ง ตามแนวทางการบริหารจัดการใหม่เพื่อให้เกิดความสัมพันธ์กันของแหล่งท่องเที่ยว

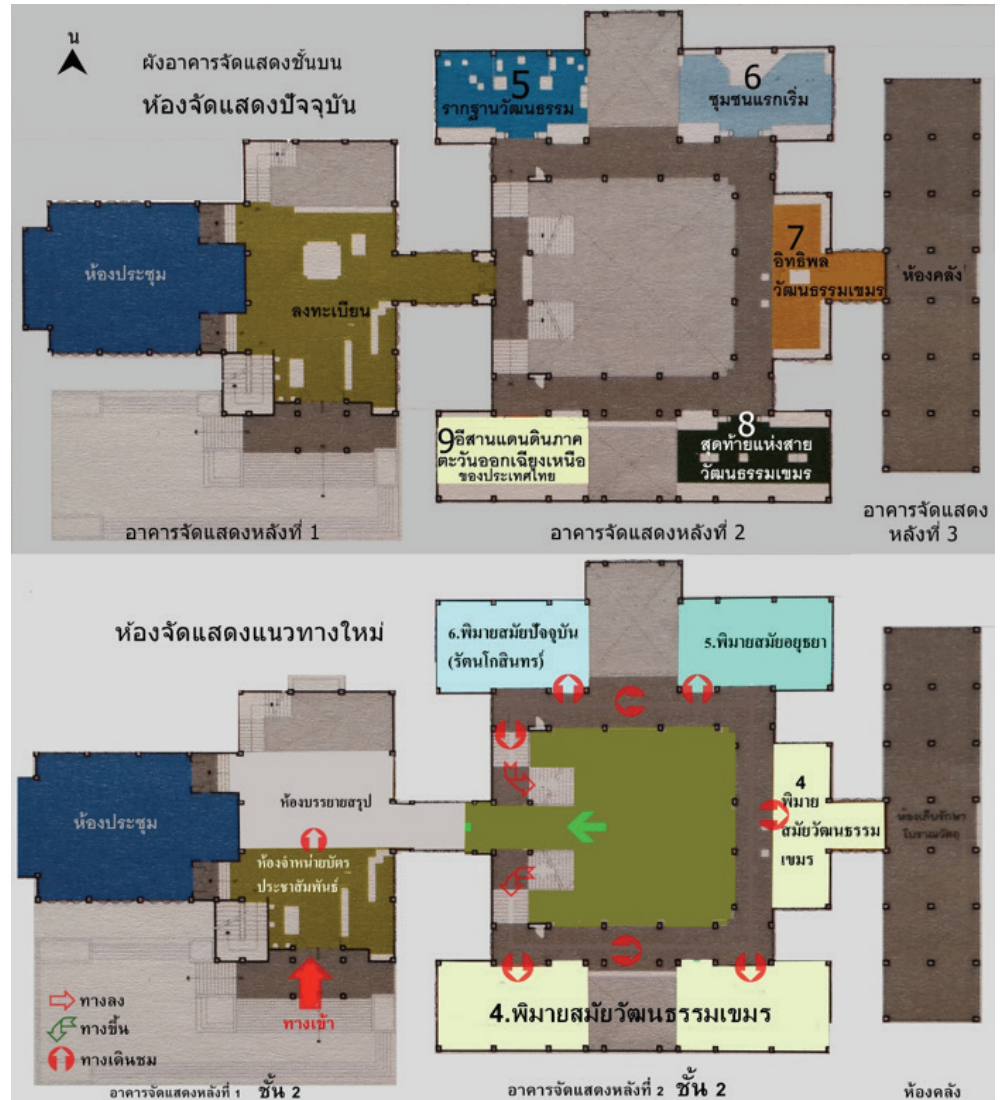
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย

หากจะสร้างความแตกต่างของการจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมายตามที่เป็นอยู่ในปัจจุบันแล้วควรให้ความสำคัญกับโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศิลปวัฒนธรรมเขมรเป็นพิเศษ เนื่องจากพิพิธภัณฑ์แห่งนี้ได้เก็บรักษาโบราณวัตถุแบบศิลปะเขมรมากที่สุดในประเทศไทย ประกอบกับมีปราสาทหินพิมายและเมืองพิมายที่ครั้งหนึ่งเคยมีความยิ่งใหญ่ในวัฒนธรรมแบบเขมรมาก่อน เมื่อนำโบราณวัตถุมาจัดแสดงเรื่องราวใหม่ ให้สัมพันธ์กับความเป็นมาของเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมายโดยลำดับพัฒนาการของเมืองตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

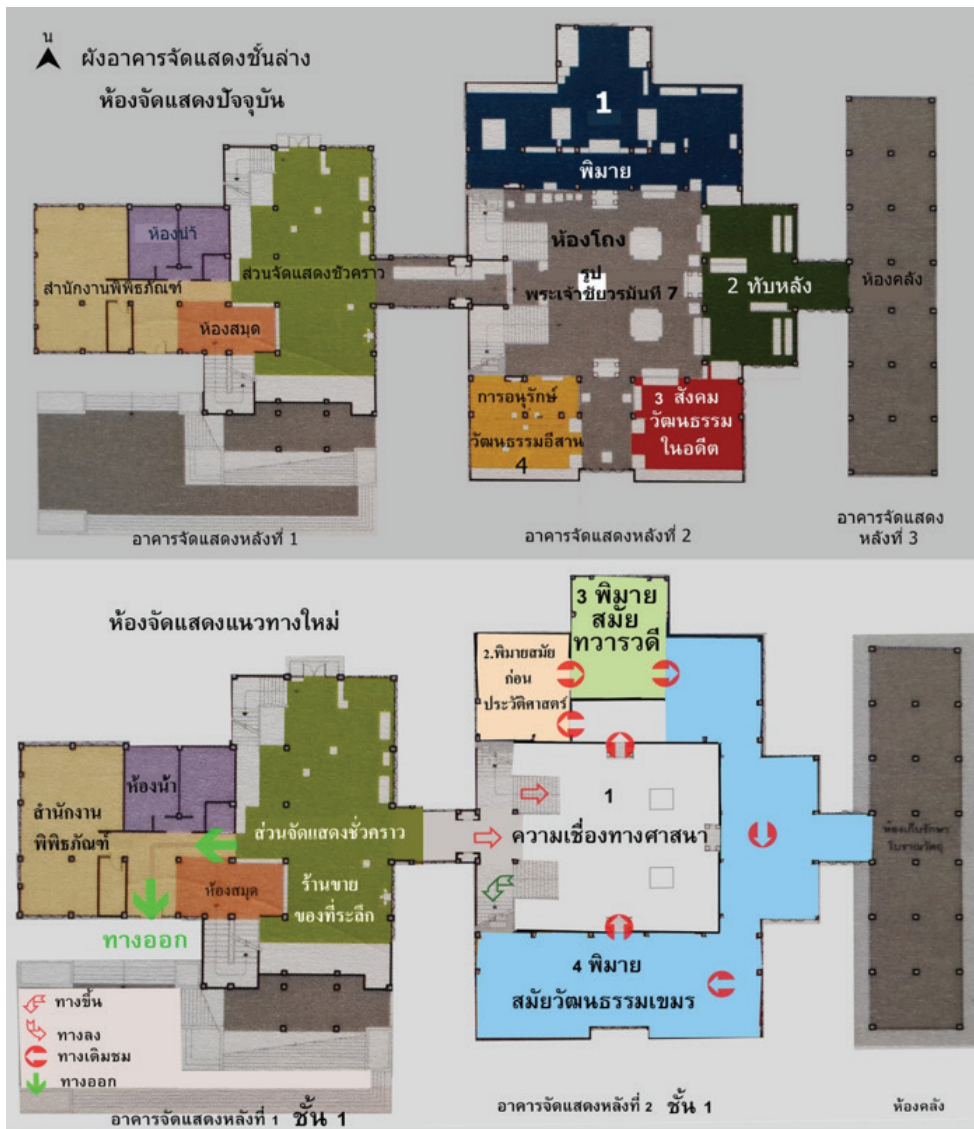
แนวทางการบริหารงานในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย ควรต้องแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่

1) งานบริหารข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี การจัดนิทรรศการที่ดีให้สามารถสื่อสารกับผู้เยี่ยมชมให้ประสบผลสำเร็จ ภัณฑารักษ์มีส่วนสำคัญมากที่ต้องกำหนดเนื้อหาหลักหรือแก่นของเรื่อง (meta-narrative) และเนื้อหารอง (micro-narrative) และ 2) รูปแบบ เทคนิคการจัดแสดง และการเผยแพร่ เพราะพิพิธภัณฑ์สถานแต่ละแห่งย่อมต้องมีรูปแบบการจัดแสดงที่แตกต่างกัน ตามโบราณวัตถุที่ในแต่ละพิพิธภัณฑ์สถาน ภัณฑารักษ์ต้องทำความเข้าใจ และรู้ว่ามิใช่โบราณวัตถุที่ขึ้น แต่ละชิ้นสามารถนำมาวิเคราะห์ วิจัยเพื่อสร้างมูลค่าในด้านเรื่องราว และนำเสนอเป็นการจัดแสดงทั้งที่เป็นการจัดแสดงถาวร และการจัดแสดงหมุนเวียนซึ่งกระทำได้โดยการนำโบราณวัตถุชิ้นสำคัญของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติแต่ละแห่งที่มีอยู่ในประเทศทั้งหมดมาจัดเป็นนิทรรศการหมุนเวียนตามแก่นเรื่อง (theme) เป็นการให้ข้อมูลที่ชัดเจนแก่กับชุมชนและผู้มาเยือน เป็นการสร้างกิจกรรมดึงดูดความสนใจ และสร้างความแปลกใหม่ให้กับพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติในแต่ละแห่ง

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์พื้นที่จัดแสดงและโบราณวัตถุที่จัดแสดงทั้งชั้นบนและชั้นล่างจำนวนทั้งสิ้น 181 รายการ แล้วนำผลวิเคราะห์รายละเอียดสำคัญด้านความเหมาะสม และไม่เหมาะสมในการเลือกแสดงโบราณวัตถุ และที่ตั้งแสดงโดยชี้แจงเหตุผลเพื่อสลับเปลี่ยนโบราณวัตถุที่จัดแสดงหรือบางกรณีก็สลับเปลี่ยนตำแหน่งที่จัดแสดง โดยพิจารณาความเหมาะสมจากผลการวิเคราะห์พื้นที่ของห้องจัดแสดงได้ผลดังนี้ 1) เนื้อหาหลัก ในการจัดแสดงของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย แนวทางใหม่ คือ ความสำเร็จของเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมาย 2) เนื้อหารอง กำหนดตามลำดับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ความเชื่อทางศาสนา และศิลปวัฒนธรรมของเมืองพิมาย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยแยกเนื้อหาออกเป็น 6 ส่วน เพื่อกำหนดเป็นแนวทางการจัดแสดงตามห้องต่างๆ จำนวน 6 ห้อง ตั้งแต่ 1) ห้องความเชื่อทางศาสนา 2) ห้องเมืองพิมายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ 3) ห้องพิมายสมัยทวารวดี 4) ห้องเมืองพิมายและปราสาทหินพิมายสมัยวัฒนธรรมเขมร 5) ห้องพิมายสมัยอยุธยา 6) ห้องพิมายสมัยรัตนโกสินทร์-จนถึงปัจจุบัน เพื่อเน้นความสำคัญของการจัดแสดงโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมายให้มีความสัมพันธ์กับเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมาย มากกว่าการเสนอเรื่องราวทั่วไปของดินแดนอีสานดังการจัดแสดงที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน (ภาพที่ 4-5)

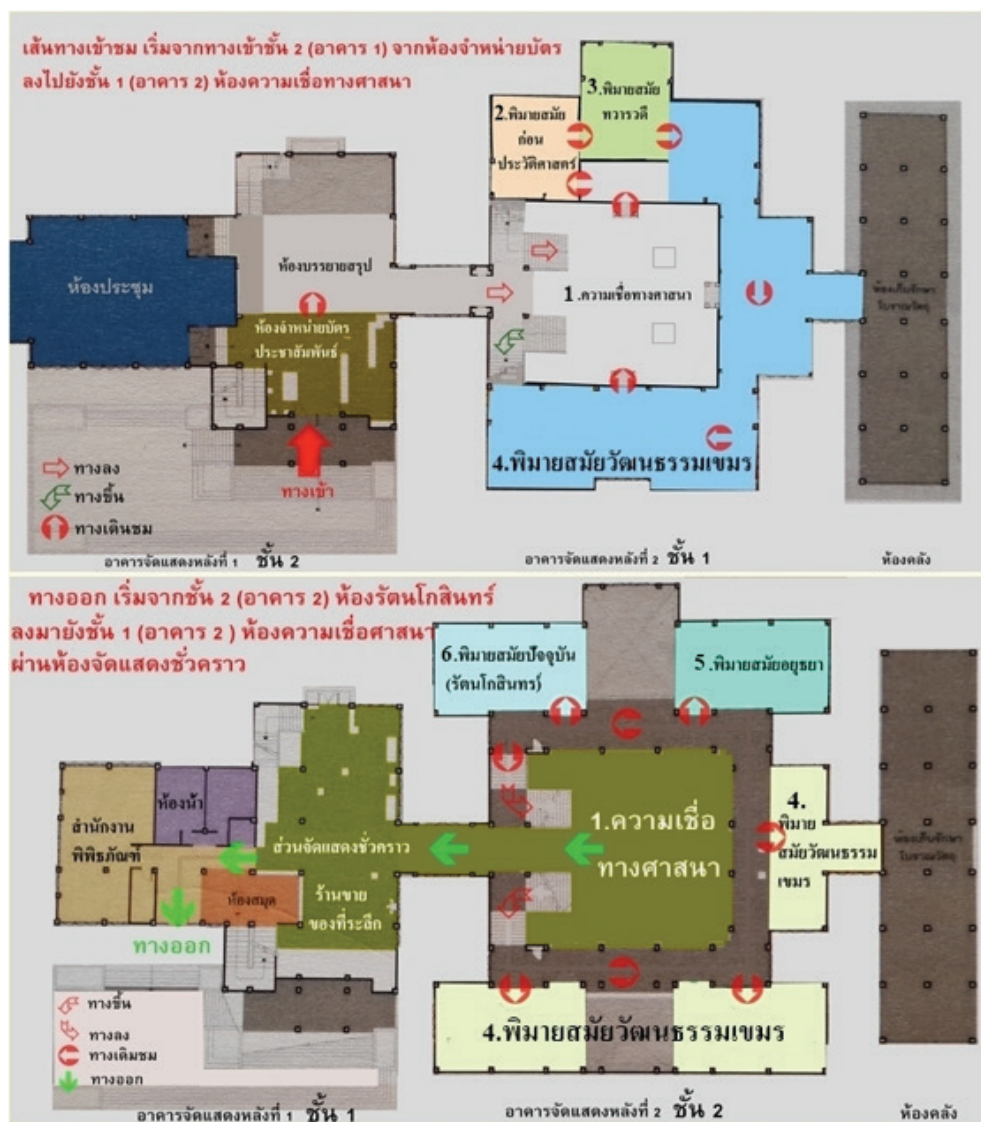
ภาพที่ 4 แผนผังภายในห้องจัดแสดงแบบเดิม (ภาพบน)
 จะเห็นได้ว่าอาคารจัดแสดงชั้นที่ 2 ได้จัดแสดงเนื้อหาภาพรวมของวัฒนธรรมอีสาน เปรียบเทียบกับ
 แผนผังภายในห้องจัดแสดงตามแนวทางใหม่ (ภาพล่าง)
 แสดงเนื้อหาความสำคัญของเมืองพิมาย โดยกำหนดทางเข้าหลักจากชั้นที่ 2 ของอาคาร 1
 เข้าสู่ประชาสัมพันธ์ และจำหน่ายบัตร ห้องบรรยายสรุป ก่อนที่เข้าเยี่ยมชม

ภาพที่ 5 แผนผังภายในห้องจัดแสดงแบบเดิม (ภาพบน)

จะเห็นได้ว่าอาคารจัดแสดงชั้นที่ 1 ยังคงจัดแสดงเนื้อหาภาพรวมของวัฒนธรรมอีสาน เปรียบเทียบกับแผนผังห้องจัดแสดงแนวทางใหม่ (ภาพล่าง) แสดงเนื้อหาความสำคัญของเมืองพิมายตามลำดับพัฒนาการ จนถึงห้องสุดท้ายคือห้องจัดนิทรรศการหมุนเวียน และห้องจำหน่ายของที่ระลึก ก่อนจะถึงทางออกจากการชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย โดยกำหนดให้ชั้นที่ 1 เป็นทางออกหลัก

แผนผังตามแนวทางการจัดแสดงใหม่ การเข้าชมพิพิธภัณฑ์เริ่มจากอาคารหลังที่ 1 ชั้น 2 เป็นทางเข้าหลักสู่ห้องประชาสัมพันธ์ และจำหน่ายบัตร ชมการบรรยายสรุปแล้วลงไปยังอาคารหลังที่ 2 ชั้น 1 เพื่อชมห้องความเชื่อทางศาสนาเป็นลำดับแรก จนถึงสิ้นสุดที่ห้องวัฒนธรรมเขมร จากนั้นจึงขึ้นไปยังชั้นบนหรือชั้น 2 ของอาคารหลังที่ 2 เพื่อชมพัฒนาการของเมืองพินาย จนถึงห้องสุดท้ายคือ ห้องพินายสมัยรัตนโกสินทร์ จึงลงมายังชั้น 1 ของอาคารหลังที่ 2 เพื่อออกมายังห้องจำหน่ายของที่ระลึก และส่วนจัดแสดงชั่วคราว และทางออกต่อไป (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 6 แผนผังเส้นทางเดินชมห้องจัดแสดงตามแนวทางใหม่ ภายในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพินาย

การศึกษาเนื้อเรื่อง “ความสำคัญของเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมาย” ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมายจากโบราณวัตถุให้เห็นพัฒนาการทางวัฒนธรรมเมืองพิมายที่มีความสัมพันธ์กับโบราณสถานต่าง ๆ นำไปสู่การออกแบบเส้นทางแหล่งท่องเที่ยว ทำให้นักท่องเที่ยวเดินทางตามเส้นทางท่องเที่ยวที่ถูกออกแบบเส้นทางตามจุดต่างๆ ได้

ปราสาทหินพิมายกับพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย : เส้นทางเชื่อมโยงแหล่งท่องเที่ยว

เนื่องจากสถานที่ตั้งของปราสาทหินพิมายและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมายนั้นตั้งอยู่ภายในเมืองพิมายที่สามารถเดินชมสถานที่ทั้งสองแห่งนี้ได้ แต่การเจริญเติบโตของเมืองพิมายล้วนเป็นปัจจัยกระทบต่อการสงวนรักษาสภาพภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมและเส้นทางเดินชมโบราณสถานที่อยู่ใกล้เคียงกัน ผู้วิจัยได้ศึกษาและออกแบบการจัดเส้นทางเชื่อมโยงแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ของเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมายกับพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย ให้สามารถเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยวได้สะดวกอย่างเป็นระบบตามลำดับความสำคัญของแหล่งท่องเที่ยวได้ต่อเนื่องนั้นเพื่อให้นักท่องเที่ยวเกิดความประทับใจตั้งแต่แรกเห็นยอดปราสาทหินพิมาย และได้ศึกษาความรู้ครบถ้วนในทุกสถานที่ตามเส้นทางเข้าใหม่ (สีม่วง) ที่กำหนดขึ้น (ภาพที่ 7)

ภาพที่ 7 เส้นทางเข้าหลักของเมืองพิมาย (สีม่วง) ภาพที่ 8 เส้นทางท่องเที่ยวภายในเมืองพิมาย กับเส้นทางเข้าเดิม (สีแดง)

จากศูนย์บริการนักท่องเที่ยว นอกจากจะรองรับนักท่องเที่ยวเป็นหมู่คณะ ยังมีนักท่องเที่ยวที่มาเป็นการส่วนตัว ที่มีเวลามากพอสำหรับการท่องเที่ยวรอบเมืองพิมาย เพื่อศึกษารายละเอียดในแง่มุมต่างๆ (ผ่นวันจันทร์ ศรีจันทร์, 2543, หน้า 95) อาจเข้าจักรยานหรือเดินเที่ยวรอบเมืองโดยใช้บริการรถรางตามจุดรับส่งในแต่ละสถานที่ ได้โดยสะดวกทั้งแหล่งที่เป็นโบราณสถานหรือเส้นทางที่เป็นตำนานเมืองพิมาย (ภาพที่ 8) ดังนั้นเพื่อให้เกิดประโยชน์กับแหล่งท่องเที่ยว การจัดการออกแบบเส้นทางท่องเที่ยวให้เชื่อมโยงกันดังกล่าวจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง

สำหรับแนวทางสืบสานสานเชื่อมโยง ฟื้นฟูวัฒนธรรมและประเพณีจากอดีต ได้เข้าร่วมสังเกตการณ์และทดลองใช้ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ เพื่อให้ชุมชนเข้าใจถึงความสำคัญของเมืองพิมาย และปราสาทหินพิมาย ผ่านงานเทศกาลท่องเที่ยวเมืองพิมาย โดยเสนอพบแสดง แสง สี เสียงเรื่อง พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ทั้งนี้ได้พิจารณาการจัดแสดง แสง สี เสียงในปี พ.ศ. 2556 ซึ่งผลการประเมินไม่ประสบผลสำเร็จนัก ในปี พ.ศ. 2557 ผู้จัดใช้โครงเรื่องเดิมจึงมีผลได้ไม่แตกต่างจากเดิม สำหรับการแสดง แสง สี เสียงในปีนี้ซึ่งเพิ่งผ่านไป ผู้วิจัยได้ประยุกต์ใช้ผลจากการศึกษาวิจัยด้านประวัติศาสตร์เมืองพิมาย ปราสาทหินพิมาย ตำนานพื้นบ้าน ผลการจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย และการศึกษาแนวทางใหม่ที่เชื่อมโยงกับปราสาทหินพิมายได้ผลประเมินเป็นที่น่าพอใจจากชุมชนและนักท่องเที่ยว ทำให้ชุมชนพร้อมที่จะเล่าเรื่อง ทำวพรหมทัต ทำวปาจิต นางอรพิม ด้วยความภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนเอง มีความรัก ความเข้าใจและห่วงแหนไม่ให้โบราณสถานถูกบุกรุก และมีผลให้ชุมชนอยู่ร่วมกับโบราณสถานอย่างยั่งยืน ย่อมเป็นการส่งเสริมการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองพิมายได้เป็นอย่างดี (ภาพที่ 9) แม้ว่าชาวบ้านทั่วไปยังไม่พอใจกับเรื่องราวของพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ต้นราชวงศ์มหิธรปุระ แต่ในระดับผู้นำชุมชนและนักเรียนได้เห็นความยิ่งใหญ่ของเมืองพิมายในฐานะที่ให้กำเนิดราชวงศ์สำคัญขึ้นปกครองอาณาจักรเขมรในรัชกาลต่อมา หากมีความพร้อมอาจจะเสนอเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับต้นราชวงศ์มหิธรปุระเพื่อให้เกิดความเข้าใจประวัติศาสตร์ที่ต่างจากตำนานเมืองพิมาย อันจะเป็นสิ่งสำคัญให้ศึกษาหลักฐานประวัติศาสตร์เมืองพิมายทั้งจากปราสาทหินพิมายและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมายได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 9 หนึ่งในโปสเตอร์งานแสดงแสง สี เสียง เรื่อง “กองรักพรหมทัต”
เทศกาลเที่ยวเมืองพิมายประจำปี พ.ศ. 2558

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2536). คู่มือการปฏิบัติงานของภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
กรมศิลปากร. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- _____. (2547). การจัดการด้านการออกแบบพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ. กรุงเทพฯ:
บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และเอมอร เซวาน์สนวน. (มีนาคม-เมษายน 2549). “จารึกวัดจنگกอ”,
ศิลปากร 49 (2).
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2557). ประวัติศาสตร์สนทนาคำถามแห่งนครวัด. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: ชนนิยม.
- จำ ทองคำวรรณ. (2529). “จารึกปราสาทหินพิมาย 3”, ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม 4: อักษรขอม
พุทธศตวรรษที่ 17-18. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ธิดา สาระยา. (2535). เมืองพิมาย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- แบร์นาร์ด-ฟิลลิป โกรสลิเยร์. (2506). การซ่อมปราสาทหินพิมาย. (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล,
แปล). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ปราณี วงษ์เทศ. (2545). เมืองพระนคร นครวัด นครธม. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ผาสุก อินทรารุช. (2543). พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย.

ฝนวันจันทร์ ศรีจันทร์. (2543). การเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของคนในเมืองประวัติศาสตร์ กรณีศึกษา
เมืองประวัติศาสตร์พิมาย.วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
มหาบัณฑิต (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา :
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). (2551). จดหมายเหตุรายวันทัฬหีนิหาร
บรรพบุรุษและเอกสารอื่น ๆ. นนทบุรี: ศรีปัญญา.

พิริยะ ไกรฤกษ์. (2555). จากเง้าแห่งศิลปะไทย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊กส์.

_____. (2544). อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะเล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธศตวรรษที่
19. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2545). “ทำไมปราสาทหินพิมายจึงหันหน้าไปทางทิศใต้”,
พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. หาพระเจ้า: รวบรวมบทความทางวิชาการเกี่ยวกับความหมายทาง
สังคมและวัฒนธรรมของโบราณวัตถุและโบราณสถาน. กรุงเทพฯ: มติชน.

วทัญญู พักทอง. “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ: การประกาศชัยชนะของทัพอยุธยาในรัชกาล
สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2”, ใน 100 เอกสารสำคัญ : สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย
ลำดับที่ 7. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2554.

ศานติ ภัคดีคำ. (2557). ยุทธมรรคา เส้นทางเดินทัพไทย-เขมร. กรุงเทพฯ : มติชน.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2534). ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: อรุณอมรินทร์.

_____. (2539). ศิลปะขอม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.

_____. (ม.ป.ป.). โบราณคดีสัญจร ชมโบราณสถานในเขตจังหวัดบุรีรัมย์และนครราชสีมา.
เอกสารอัดสำเนา.

_____. (2509). “ศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7”, ศิลปการ
10 (2). หอสมุดแห่งชาติ. (2529). จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอม
พุทธศตวรรษที่ 15-16. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

อานันท์ กาจณพันธ์. (2548). ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: อรุณอมรินทร์.

อุไรศรี วรตะริน. (2545). ประชุมอรรถบทเขมร รวบรวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ
ดร.อุไรศรี วรตะริน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

อนูวิทย์ เจริญศุกกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย: ในส่วนของงานสถาปัตยกรรม
หิน”, ใน เอกสารประกอบการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ เนื่องในวาระเฉลิมฉลอง
สัมพันธภาพ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น เสนอที่อินเตอรเนชั่นแนลเฮาส์ โตเกียว, 5 กันยายน 2530.

Briggs, Lawrence Palmer. (1999). The Ancient Khmer Empire. Bangkok: White Lotus.

Jacques, Claude. (1997). Angkor: Cities and Temples. Bangkok: Asia Books.

MacLeod, Suzanne et al. (2012). Museum Making. Routledge, New York.

Rungsima Kullapat. (2013). Living Heritage Through literature : The Development of Pachit – Oraphim Cultural Routes.A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in Architectural Heritage Management and Tourism International Program Graduate School, Silpakorn University.

Woodward, Hiram. (2004). "Esoteric Buddhism in Southeast Asia in the Light of Recent Scholarship (Review of the book Indian Esoteric Buddhism: A Social History of the Tantric Movement", Journal of Southeast Asian Studies, 35 (2).